Тамара СЕНІНА

член Національної спілки журналістів України

Злочинні дії фашистів, що відбувалися в липні-серпні 1941 року в Пісковому Яру під Хрестовою горою, не припинилися. Масового знищення кременецької інтелігенції було для них недостатньо. Ретельно виконуючи свою програму, німці позначили на карті Кременця четверту дорогу смерті. На цей раз вона була уготована виключно для єврейського народу, який, завітавши до Кременця із суміжних польських земель ще у XV столітті, став корінним елементом народонаселення України. А, будучи в
ідкинутим іншими державами, знайшов для себе в оточенні Кременецьких гір затишок і притулок. Міцною стала для нього ця осілість, рідною – крем’яниста місцевість. Народ – “всесвітній блукач”, “вічний жид”, «проклятий і гонимий злим фатумом за непослух Богові», проходив нове випробування…

За період від 1438 року його чисельність у Кременці зросла від кількох десятків чоловік до 15 тисяч на початок 1940 року. Чимало років по кількості населення він займав тут друге місце після українців. Розвивав торгівлю і ремісництво, був власником переважної частини магазинів, аптек, лікарень, млинів, інших підприємств, займав найкращі вулиці міста, відвідував синагоги, навчався в єврейських школах, інших навчальних закладах, оберігав свої народні звичаї і традиції, дотримувався усіх канонів релігійних свят. Здавалося, життя було радісним і щасливим. Та, однак, п’ятсотлітня єврейська ідилія була не вічною. Вона обірвалася з приходом німців. Євреї як і українці та поляки, інші кременчани, не мали вже ні хвилини спокою перед жахом смерті.

Винищення євреїв було безпощадним. Німці проводили акції за акціями. Утворивши «Юденрат», вимагали золото та інші дорогоцінності, збирали людей і виганяли їх на непосильні роботи в Білокриницю, на торфовища в Сапанів, на єврейське кладовище, звідки ті переносили надмогильні плити до тютюнового заводу і з них будували цехи; здійснювали почергові розстріли чоловіків, жінок, дітей, молоді і старших – у Кременці, Почаєві, с. Біла та за їх межами – по кілька сотень, тисяч протягом липня-серпня 1942 року… І так – епізод за епізодом… Один страшніший іншого.

«Геноцид проти них не знав меж. У лютому 1942 року на території Кременецької в’язниці німці встановили шибеницю, що дозволило збільшити кількість страт. На символічне відкриття нового знаряддя прибув гебітскомісар Ф. Міллєр. В його присутності жандарми провели показову страту десяти осіб-втікачів з гетто Дубно і Рівного. Кульмінацією цього цинічного дійства стало те, що двох молодих євреїв змусили виконати роль катів, і вони накинули зашморги на шиї приречених…». Спогад невідомого свідка, записаний Володимиром Трофимовичем – доктором історичних наук, професором Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного зі Львова, та аспірантом Сергієм Івановим із Острога, додає ще один факт до відомої багатьом трагедії кременецького єврейства в роки окупації.

На той час у Кременці, наприкінці січня 1942 року, було створено гетто. 11 березня його закрили від міста.
Степан Турик, очевидець тих подій, з годом, писав:
«Сюди були переселені всі “юде”, які змушені були залишати на передмістях віками засиджені місця. Це був єврейський квартал міста, який постійно поповнювався євреями з сусідніх містечок – Шумська, Вишнівець, Ланівець та інших, наближених до Кременця населених пунктів. Стояла неймовірна тіснота. Криниць було мало, а каналізація – зовсім відсутня. Санітарний стан був жахливим. Не вистачало їжі і води. Поширювались інфекційні хвороби, а при бракові лікарів, більшість з яких розстріляли, захворювання закінчувалось смертю. Майже щоденно з брами виносили мерців і за дозволом німецької влади спішно несли вулицею Широкою на Джерельну, де їх закопували на єврейських могилках древнього кладовища.
Поліцаї вивозили дорослих на роботу, які розчищали вулиці, зривали траву, підмітали. Під час таких виходів бідніші трохи підживлювались. Їх підгодовували, чим могли, кременчани. Дозволялося євреям ходити тільки брукованою частиною вулиці.
І обов’язково – з жовтими нашивками на рукавах, або на плечах…».

За свідченням кременчанина Олександра Петровича Улянюка (на той час – підлітка), територія гетто займала кілька кварталів. Обгороджене трьохметровими дошками, гетто тягнулося від центру міста (нині – Лютеранської церкви), попри стару синагогу, де нині – універмаг, вздовж вулиці Широкої (тепер – Шевченка), в напрямку Дубенської Рогатки.

Обминувши стороною колишні: кінотеатр ім. Дзержинського і приміщення пожежної охорони (що знаходились по обидві сторони нинішнього «Укртелекому», огорожа виходила на вулицю Завальну (Лесі Українки) і між нею та аптекою повертала ліворуч на вулицю Коженьовського (тепер – Бориса Козубського). Далі прямувала по Перацького (Бориса Харчука), приєднуючи нині вже неіснуючі вулиці: Кравецьку, Гурну (Горню) та – Левінзона. Вулиця Левінзона, дотикаючись до Широкої, замикала гетто на довоєнній міській площі – території теперішньої Лютеранської церкви. Неподалік найбільшої синагоги Кременця, збудованої наприкінці 30-их років знаходилися єдині ворота в гетто. Нині – це місце між райдержадміністрацією і будинком культури. Ворота відкривалися у виключних випадках на центральну дорогу – вулицю Широку (Шевченка), напроти нинішнього ресторану «Іква»…

Проходячи повз уявних воріт, не раз стає моторошно. Уявляєш сумну картину 75-річної давності: приреченість людей, прощання… Тоді ще зовсім юний кременчанин Роман Кравченко-Бережний, зазначав у своєму щоденнику: *«Страшне видовище. Ворота гетто широко відкриті, а за ними – черга приречених – по два в ряд. Під’їжджає автомобіль. Черга мовчки просувається до нього. Ні крику, ні плачу. Машина від’їжджає за місто. Назустріч їй мчить такий же грузовик, але вже без людей і переповнений одягом…»*
.

В’язень кременецького гетто Іван Максимович Якимчук – житель селища Вишнівці, родом із Ридомля, з яким я мала нагоду познайомитися в краєзнавчому музеї 23 серпня 1996 року, розповів, як він, п’ятнадцятирічний, переховувався від фашистів, щоб не потрапити до Німеччини, а потім необачно опинився в їхніх руках. Німцями був відправлений до Кременця. Спочатку – в німецьку жандармерію, потім – в тюрму, далі – в єврейське гетто… Часу пройшло багато, а пам’ять надалі зберігає все до деталей, і, особливо, – очі шестидесяти невинних українських дітей, з якими ділив тут парений ячмінь із кип’ятком, хліб із тирсою та ріпою, брукву, кістки, що викидають собакам. Бідолашних хворих дітей німці вивозили на Хрестову гору і там розстрілювали... Йому ж дивом вдалося врятуватися. Довідка виконавчого комітету Ридомильської сільської Ради депутатів трудящих Почаївського району, видана Івану Максимовичу 10 березня 1963 року, засвідчує і береже пам’ять про цей гіркий епізод усе його життя.

З гетто євреїв вивозили грузовиками, інших гнали пішки за місто. Бувало, що по дорозі, непомітно для німців, єврейські жінки кидали у натовп зігнаним кременчанам своїх дітей… В урочище «Якутського Тиру», до окопів, залишених з часів Першої світової війни, одні євреї йшли покірно, взявшись за руки, мабуть, з думками про слова раввина, що німці тут ні до чого, що це божа кара за гріхи іудеїв, інші (за словами кременчанки

Ніни Носкової-Масловської) кричали не своїми голосами так, що той крик було чути аж до центру міста… Біля окопів роздягалися до гола. У прагненні жити жінки, чоловіки, хлопці й дівчата, матері, малесенькі діточки, прощаючись, обнімали одне одного і чекали своєї черги… Хто мертвими, а хто й напівживими після автоматної черги падали в ями… Їх присипали землею, поливали хлоровим вапном… Майже 15 тисяч євреїв не стало…

Чотирнадцятьом, чи двадцятьом із них вдалося втекти. Їх та інших євреїв ціною свого життя переховували кременчани, чиї імена нині – серед «Праведників Миру». Двотижнева акція по винищенню єврейського населення, розпочата 9 серпня 1942 року, завершилася 2 вересня. В серпні німці знищили керівництво общини, спалили гетто. Пож ежа, що тривала сім днів, переносилася з одного будинку на інший. Палало все, що піддавалося вогню. Ніхто нічого не рятував і не гасив. Хіба що місцеві жителі оберігали свої будинки від вогню, щоб він не перекинувся на них…Згоріло 649 будинків, 341 надвірна будівля, синагоги на вулицях Кравецькій, Вишнівецькій, Широкій, частково була зруйнована синагога (нинішнього приміщення автовокзалу) – на Дубенській Рогатці. Дотла були знищені єврейська лікарня, бібліотека, магазини і багато іншого.
Тоді ж,
під час облави, німці виявили живими ще 1000 євреїв і їх розстріляли.

Самуїл Ізраїлович Шуцман, колишній житель міста Тернополя, нині – Ізраїля, опираючись на факти енциклопедії, стверджував, що підпал гетто здійснили єврейські активісти. Протести, безумовно, могли бути. Однак, багатьом євреям сучасності така версія не зрозуміла. Покладемося і ми на час, який розставить усе на свої місця. До речі, в 1990 році після інтерв'ю, даного мною на всесоюзне радіомовлення «Свобода», на моє ім'я, надійшов лист від Іллі Альтмана із Центрального Державного Архіву Жовтневої Революції СРСР, що в Москві. Акт про результати розслідувань Надзвичайною комісією німецько-фашистських злодіянь з 1 по 5 липня 1944 року у Кременці, переконливо доводить, що всі злочинні дії, вчинені тут, належали німецьким окупантам.

31 серпня 1992 року, в знак шани єврейському народу, в Якутському Тирі встановлений пам'ятник. Збудований за проектом архітектора з Ізраїлю – Лева Стерна, він нагадує згорнуту Тору – Святе Писання іудеїв. Плита на ньому із двомовним текстом, зображенням шестикутної зірки і жіночого обличчя, на якому – жах війни, виготовлена Володимирем Крутевичем та Олександром Пташкіним. В день відкриття пам'ятника над Кременцем линув Кадиш, єврейський поминальний плач, молитва. Його виконував найстарший із присутніх – Саня Коган, разом із присутнім єврейським чоловічим товариством із Тель-Авіву, рідні яких назавжди залишилися в цій землі...